

В.Ковалевський

**ОПОСЕРЕДКОВУЮЧІ ЛАНКИ ПОЛІТИКО-ВЛАДНОЇ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ,
СТАТУСНА ДИНАМІКА**

Наявність засобів опосередкування політико-владної інформаційної взаємодії зумовлена природою політичного, як і будь-якого іншого, знання, великими масивами інформації, що необхідна для політичного управління, а також значною кількістю комунікативних каналів, існуючих у сучасному демократичному суспільстві і в

його політичному сегменті. Інституційно оформлені та нормативно закріплені опосередковуючі ланки інформаційних інтеракцій можуть розглядатися як складні загальноканалні мережі, які є невід'ємною частиною загальної суспільної та політичної структури, впливаючи на владні процеси і зазнаючи відповідного зворотного впливу. Завдяки цьому процесу інтеракції суб'єктів і об'єктів політики всередині владного поля сучасного суспільства все більше диференціюються та набувають характеру багатоступеневої інтерактивної системи, на кожному з рівнів якої за допомогою наявних методів створення, обробки та поширення інформації відбуваються процеси трансляції, посилення, трансформації чи нівелювання первісних політичних фактів. У цьому і полягає складність й актуальність цього рівня інформаційних інтеракцій, оскільки необхідні для функціонування політики засоби їхнього опосередкування потенційно виступають інструментами політичного впливу, причому як з боку суб'єктів, так і з боку об'єктів влади, а також груп, що зацікавлені у здобутті владних повноважень.

У свою чергу, загальні цілі цих засобів тісно пов'язані із потенційністю набуття владного статусу або перебування у владній (організаційній чи фінансовій) орбіті, артикуляцією інтересів, функціями контролю і легітимації, підтримкою і розвитком культурних контекстів, а також формуванням і забезпеченням в їхніх межах інформаційних потреб членів локальних громад. Крім того, “використання спеціалізованих структур, що організують публічно масовий дискурс, – одна з ключових рис політичної комунікації”¹, яка покликана забезпечити ефективність політики, її зрозумілість та адекватні реакції і зворотний зв'язок з метою підтримки стабільності і розвитку політичної системи загалом.

Загальну теоретико-методологічну базу дослідження становлять доробки теорій самореферентних систем², комунікативної дії³, мережного підходу⁴ тощо. Контингентні локальні дослідження у запропонованому розрізі майже не проводилися, обмежуючись вивченням процесів загальної взаємодії державних інститутів, політичних партій, організацій громадянського суспільства, засобів масової інформації та комунікації без виокремлення інформаційної складової. Саме крізь призму виділення інформаційно-комунікативних характеристик на основі запропонованої методології розглядаються традиційні і новітні засоби опосередкування інтеракцій у цій статті. Екстраполяція зазначеної методології на існуючі опосередковані комунікативні процеси дасть змогу формалізувати відповідну

теоретико-методологічну базу для дослідження конкретних форм і методів інформаційної взаємодії у конкретних умовах сучасної української держави.

Таким чином, головною метою статті є загальний огляд структурно-функціональних особливостей і статусної динаміки опосередковуючих ланок, специфіки самого процесу опосередкування взаємодій у владному полі для можливого подальшого використання при вивченні конкретних політико-владних інформаційних взаємодій задля окреслення стійких моделей інтеракцій, а також виокремлення потенційних загроз та перешкод, механізмів та процедур для їхнього усунення та оптимізації системи опосередкованих політико-владних інтеракцій на всіх рівнях.

Специфіка засобів опосередкування інформаційних інтеракцій, які належать до різних підсистем суспільства чи його сфер, полягає у різних можливостях і потенціалах для впливу на владне поле. Домінуючими системами таких засобів у сучасному суспільстві чи його сегменті здебільшого виступають:

- інститути громадянського суспільства;
- політичні організації, партії, рухи;
- засоби масової інформації і комунікації.

У контексті деяких розбіжностей у визначенні цих систем, а також обраної концептуально-методологічної бази дослідження така структура засобів опосередкування інформаційних взаємодій потребує певного уточнення. По-перше, всі запропоновані типи засобів опосередкування інформаційних інтеракцій представлені різними організаційними формами, які, водночас, в цілому охоплюють усі підсистеми суспільства і політики, у яких так чи інакше задіяна людина. За мережним підходом вони включають до себе та можуть бути представлені через основні види існуючих політичних мереж⁵: політичні співтовариства, професійні мережі, міжуправлінські мережі, мережі виробників, а також проблемні мережі. По-друге, незважаючи на різні цілі та інструменти діяльності, запропоновані опосередковуючі ланки вбудовані у політичне поле, але з різним ступенем зчеплення з ним. Залежність цих ланок від політичного поля забезпечується механізмами правового регулювання їхньої діяльності, ступенем відносної свободи, обмеженої джерелами фінансування, станом і реальною можливістю державних організацій у вирішенні кола локальних проблемних питань, навколо яких функціонують різні засоби опосередкування, ступенем наявності і доступності цих ланок для вибору представниками громади чи

окремим громадянином тощо задля вирішення власних потреб і задоволення інтересів.

Конкретизуючи відмінності між цими ланками в залежності від цілей та можливостей, які вони надають владним структурам і громадянину у взаємодії один з одним, детальніше зупинимося на їхньому визначенні. Так, інститути громадянського суспільства являють собою принципово відмінну від усіх інших організаційних структур, представлених у сучасному політико-владному полі, мережу відносно незалежних, відповідним чином оформлених і створених за громадською ініціативою організацій, які не спрямовуються на отримання економічного прибутку і прямо не орієнтуються на здобуття політичної влади. Зважаючи на відносно нову форму інтеракцій для сучасного українського суспільства, інститути громадянського суспільства можуть розглядатися як “специфічний спосіб легітимації (“солідарності”) інституціональної інноваційності західної цивілізації”⁶, тобто сучасної демократії в умовах великих територій та потенційно необмеженої кількості джерел влади і центрів прийняття рішень.

У свою чергу, політичні партії також вважаються відносно незалежними, однак, по суті, є громадськими об’єднаннями, які вже прямо спрямовують свою діяльність на артикуляцію та вираження саме політичних, стратегічних (нарівні держави) інтересів своїх членів шляхом здобуття владних повноважень і можливістю формування виконавчих органів влади та управління, потенційністю впливу на загальнодержавну політику через мережу своїх представників у владних інститутах тощо. Чіткі організаційні форми, задекларована мета і інтереси, механізм поповнення новими членами та ротації кадрів у владних інститутах дають змогу виокремлювати політичні партії, об’єднання та рухи в окремий тип засобів опосередкування інформаційної взаємодії, інтеракцій більш високого рівня.

Нарешті, засоби масової інформації та комунікації є штучними ретрансляторами, виступаючи “фактично передавачем інформації від держави до суспільства і навпаки – від суспільства до держави”⁷, завдяки чому є найефективнішим і найпотужнішим інструментом інформаційної роботи в умовах сучасної демократії, інструментом впливу на свідомість громадян. Сьогоднішні ЗМІ представлені як у традиційній (друкованій), так і сучасній (електронній) формах і охоплюють увесь спектр питань і проблемних полів, що виникають у взаємодії влади і громадянина, беруть активну участь у формуванні громадської думки, формалізації зворотного зв’язку між громадою

та владними інститутами, у репрезентації інших форм взаємодії та інститутів влади, політичних партій і громадянського суспільства.

Водночас, зрозуміло, що розгляд існуючих засобів опосередкування політико-владних інформаційних інтеракцій як системи не є підставою для їхньої уніфікації та редукції – кожен із запропонованих типів має власну специфіку та особливості, представлений різноманітними організаційними формами, виконує різні функції та реалізує власні цілі.

Головною специфічною рисою інститутів громадянського суспільства є вже відмічена раніше відсутність спрямованості діяльності на отримання економічної вигоди та здобуття політичної влади, але, водночас, вони, як і інші засоби опосередкування, залежать від фінансування. Процедурно громадські організації можуть фінансуватися окремими громадянами, бізнес-структурами, іншими організаціями і фондами (часто міжнародними), отримувати допомогу від держави тощо. Але вони залежать більше не від джерел фінансування, а справжньої мети створення і, у разі існування договірних відносин залежності, і реалізації можливих прихованих інтересів. Нормативно вони виступають індикатором розвитку демократії у тому чи іншому суспільстві, оскільки виражають право громадянина на свободу об'єднання, тому розвиток мережі інститутів громадянського суспільства є одним з визначальних у ході аналізу рівня демократичності держави.

Інституції громадянського суспільства мають низку чітких рис мережних організацій, заснованими на принципах самоорганізації і незалежної координації діяльності. Критеріями існування таких організацій є рівень активності, ступінь задоволення потреб своїх членів і охоплення різних верств населення. Водночас, за відсутності необхідної і об'єктивної інформації для різних категорій громадян, владних інституцій, інших організацій такі інституції можуть набувати ієрархічних рис, у межах яких освоюються фінансові потоки, не маючи прямого виходу на широкі верстви населення, що й пояснює величезну динаміку появи, розвитку та занепаду більшої частини таких організацій у нашій країні.

Організації громадянського суспільства хоча й виступають єдиним комплексом опосередкування інтеракцій, все ж таки мають багато форм і типів, які ґрунтуються на різних суспільно-політичних проблемах, різноманітних інструментах вирішення цих проблем, різних верствах населення тощо. Найбільш розвинутим, чисельним та організаційно оформленим типом цих інституцій виступають

громадські організації, структура яких склалася відповідно до специфіки регіонів і, звичайно, знову-таки залежить від можливостей фінансування. Найбільш потужними в регіонах сучасної України є організації соціальної спрямованості (Чорнобильські організації, організації інвалідів, колишніх військовослужбовців, гендерні тощо). Рівень взаємодії з громадянами та владою з боку цих організацій, зважаючи на стан загальної політичної культури, є достатньо високим за об'єктивної відсутності ефективної системи обміну інформацією та досвідом всередині них і певної координації організацій однієї спрямованості на рівні міста, регіону чи держави загалом.

Наступний поширений тип інституцій громадянського сектору пов'язаний з діяльністю трудових колективів та відстоюванням їхніх інтересів у взаємодії з владними органами та власниками того чи іншого бізнесу. Це достатньо потужні організації та ефективний інструмент впливу, які мають досить високу організацію і розвинену систему поширення інформації серед своїх членів. Особливого значення організації цього напрямку набули саме у роки соціальної нестабільності і посідають важливе місце у політико-владному полі сучасних індустріальних міст. Крім іншого, трудові колективи можуть характеризуватися щільністю неформальних зв'язків, ускладнюючи тим самим виявлення обсягів і змісту інформаційних інтеракцій, але які все ж таки часто виступають у політичних відносинах окремим і дуже важливим актором.

Аналізуючи основні типи організацій громадянського суспільства в Україні, не слід забувати ще і про велику мережу релігійних організацій, кожна з яких має власну соціально-політичну доктрину (офіційну чи неофіційну) і також впливає на перебіг взаємин громадян і влади. Основою релігійної інституціональної структури є релігійні громади, які безпосередньо беруть участь в інтеракціях із громадянами і владними інститутами. Офіційно церква в Україні відділена від державної влади, але з погляду можливостей та функцій впливу на свідомість потенційних виборців і представників громади вона також знаходиться в межах політико-владного поля, артикулюючи інтереси певної частини населення шляхом виконання просвітницької, духовної функцій, беручи активну участь у формуванні як індивідуальної, так і колективної свідомості у справах, яким приділяється мало уваги з боку держави. Інституційно церква обмежена не стільки правовим полем, скільки жорсткою ієрархічною структурою самої церковної організації, обмежуючи тим самим простір вибору окремого громадянина в обмін на задоволення

певних його потреб в інших сферах – безпеки, орієнтацій в умовах великого потоку інформації, освіти тощо.

Інший тип організацій громадянського суспільства, який також бере активну участь у цих процесах, допомагаючи державі у виконанні багатьох інформаційних функцій, представлений благодійними організаціями, що покликані визначити проблеми соціальних верств, які не мають достатньої допомоги з боку держави і є посередниками між групами та організаціями, які мають у своєму розпорядженні відповідні ресурси і зацікавлені у наданні цих ресурсів іншим громадянам, організаціям тощо. Залежно від джерел фінансування за своєю суттю благодійні організації можуть створюватися з метою проведення інформаційних акцій щодо зв'язків із громадськістю на підтримку якихось персон чи дій в інших площинах (політичній, економічній, соціальній), справжньої підтримки якихось сфер чи верств населення з боку відповідних міжнародних організацій, легалізації економічних прибутків, отриманих у ході бізнес-діяльності окремих груп чи людей тощо.

Нарешті, дуже важливим елементом громадянського суспільства, особливо в умовах поліархічного політичного режиму, визначаються органи самоорганізації населення, які створюються місцевими громадами для вирішення локальних завдань і проблем за допомогою органів місцевого самоврядування та їхніх виконкомів. Ці організації нормативно знаходяться на перетині процесів розширення компетенції органів місцевого самоврядування і розвитку організацій громадянського суспільства. Їхньою головною особливістю є те, що, маючи низку ознак інституцій громадянського суспільства, їхня діяльність повністю забезпечується роботою місцевих рад і їх виконкомів, а також вони виступають повноцінними суб'єктами місцевого законодавчого процесу.

Наведені основні типи організацій громадянського суспільства не є вичерпними, але виступають найбільш масовими, структурно та нормативно організованими і зазвичай використовуються як індекс оцінки демократії у тому чи іншому суспільстві чи окремій його частині і є достатньо сталими і ефективними інструментами забезпечення інформаційних інтеракцій в умовах інтеракцій численних груп інтересів у сучасному політико-владному полі.

Статуси інституцій громадянського суспільства здебільшого чітко прописані у чинному законодавстві, яке, водночас, не враховує динаміку цих статусів у конкретних умовах інтеракцій. Задекларована підтримка громадянського суспільства з боку держави впирається

у недостатність фінансування і неповне відображення у місцевих бюджетах структури місцевих потреб крізь призму громадських організацій, що можуть сприяти їхньому вирішенню. Серед основних механізмів фінансування організацій громадянського суспільства, окрім потенційної державної підтримки у вигляді фінансування окремих акцій неурядових організацій, безоплатної передачі матеріально-технічних ресурсів або місцевих грантових конкурсів, розрізняються ще звернення до міжнародних донорів, прибутки від проведення цільових благодійних заходів, членських внесків, добровільних пожертвувань тощо. Рівень інтеракцій організацій цього типу з бізнес-структурами на сьогодні достатньо низький через доволі не вигідну процедуру, оскільки це не надає майже ніяких пільг для підприємницької діяльності (згідно із чинним податковим законодавством, виділяючи певний обсяг коштів на благодійництво, тільки 4% прибутку суб'єкта підприємницької діяльності звільняється від оподаткування), що і зумовлює здебільшого одноразову фінансову допомогу з боку бізнесу або вже створення відповідних фондів.

Здебільшого бізнес-елітою і відповідними структурами робиться ставка на проекти, що будуть приносити прибуток, іноді навіть не матеріальний, але у достатніх обсягах. Одним з таких проектів на сьогодні виступають політичні партії, які, на відміну від організацій громадянського суспільства, мають конкретні яскраво виражені політичні цілі і пропонують певний результат свого функціонування – здобуття владних повноважень і забезпечення політико-економічних інтересів своїх членів. Через те, що партії є легальним об'єднанням громадян і також покликані гарантувати право на свободу об'єднання і вираження інтересів, дослідники іноді відносять їх до структур громадянського суспільства. Але, водночас, часто наголошується на тому, що вони виконують дещо іншу роль і мають явні прагматичні завдання, орієнтуються на здобуття влади або отримання владних преференцій, інші механізми фінансування та звітності тощо.

Головною особливістю політичних партій в Україні є те, що сьогодні вони виступають єдиними конституційними акторами виборчого процесу, окрім самого виборця, і, таким чином, є основною ланкою політичного структурування суспільства. Чинне сьогодні законодавство щодо партій наближає їх до практики західних демократій, коли партії є знаряддям реалізації групових інтересів у політичній сфері, щораз далі відходячи або переводячи на інший рівень індивідуальні права громадян. Традиційно політичні партії у загальному політичному полі країни різняться за типом ідеології, якої

вони дотримуються у своїй діяльності. В світлі ідеологічної кризи, а також оскільки втілення політичних ідей так чи інакше пов'язане з оцінкою ефективності цих проектів, рівня охоплення населення тощо, то й більшість партій останнього часу орієнтуються на пересічного громадянина, "середній клас", ближчою до якого знаходиться досить умовна центристська ідеологія, що й зумовлює більшість саме таких здебільшого слабких у наших умовах та недовговічних проектів.

Стосовно структури самої політичної партії – слід відмітити її достатню жорстку ієрархічність, через що за необхідності об'єктивних змін, продиктованих динамікою політичної системи, їм іноді важко адаптуватися. Основні політичні партії України мають представництва на місцях, які виконують функцію репрезентації партії загалом, інформаційну роботу щодо поширення партійних ідей та ініціатив, рекрутації нових кадрів тощо. Найрозгалуженіші та найбільш організовані з таких партій і є акторами інформаційних інтеракцій на рівні окремого міста чи регіону. Політичні партії України загалом непогано представлені у регіонах відповідно до політичних уподобань, що вже склалися, окрім тих, що і так мають розвинену інфраструктуру. Функції партій та їх місцевих осередків знаходяться в межах визначення всіх засобів опосередкування інтеракцій, а їхня діяльність спрямована на ті ж самі, що і у громадських організацій соціальні, екологічні, іноді інформаційно-виховні сфери, але здебільшого функціональна складова партій орієнтована на політичне поле шляхом активізації своєї діяльності у періоди виборчих кампаній, пропонуючи громаді обмін підтримки ідей, іміджів, персон на реалізацію конкретних завдань (стратегічних або локальних на місцях).

Головним питанням для політичних партій також залишається фінансування, що є основою поширення інформації про себе, своїх лідерів, засновників тощо. Складнощі із забезпеченням фінансових потоків перешкоджають розвитку мережі партійних осередків на місцях та активній співпраці з виборцями. Раніше нормативно не була визначена державна підтримка партій, які пройшли до вищого представницького органу влади, що вважалося передумовою їхньої залежності від адміністративно-господарських, зацікавлених фінансово-промислових груп, створюючи додаткові труднощі у вирішенні фінансових та організаційних питань, зсовуючи основні завдання партій у бік пошуку шляхів функціонування. Вихід з цього вбачався у змінах у виборчому законодавстві стосовно фінансування та трансформацій виборчої системи, які були реалізовані 2004 р.

Внаслідок зазначених змін впроваджено відшкодування витрат політичних партій на ведення передвиборної агітації за умови, що партія чи блок партій подолали існуючий 3% бар'єр, а чисто пропорційна виборча система породила феномен закритих списків кандидатів від партій та блоків на виборах різних рівнів.

Особливу позицію в типології засобів опосередкування інформаційних інтеракцій займають засоби масової інформації і комунікації. По-перше, вони є класичним інструментом поширення повідомлень, тобто являють собою ефективне джерело впливу у разі несиметричних інтеракцій. По-друге, вони виступають інформаційним фільтром, певним чином визначаючи інформацію, яка підлягає поширенню. І, нарешті, по-третє, ці засоби можуть самі продукувати нову інформацію, так само поширюючи її на власну аудиторію. В цьому контексті функціонування суспільно-політичної ідеології, як будь-яких інших інформаційно-знакових систем, у сучасних суспільствах найтісніше сполучено з мас-медіа⁸, які надають широких інструментальних можливостей для створення, підтримки чи нівелювання необхідних ідей, позицій, іміджів тощо.

Сьогодні виокремлюються два основні типи засобів масової інформації та комунікації: традиційні (друковані) та електронні (радіо, телебачення, Інтернет). Найчисельнішими та найдоступнішими нині залишаються друковані ЗМІ, до яких належать, перш за все, газети і журнали, що мають чітку періодичність і направленість, визначену, наприклад, передплатами, аудиторією тощо, але, водночас, є досить обмеженими, оскільки не можуть надавати оперативну інформацію всім зацікавленим особам в умовах сучасного швидкоплинного політичного часу. Саме це і покликано зробити електронні ЗМІ, які завдяки наявній фізичній інфраструктурі також охоплюють різні верстви населення і можуть надавати актуальну інформацію. Існуюча радіомережа охоплює майже всю територію сучасної України, достатньо розповсюджені радіоприймачі, що робить радіо одним з найдоступнішим засобів поширення інформації. Головною його особливістю є те, що слухання радіо не потребує виділення з боку людини додаткового часу і уваги, як під час читання періодики або перегляду телепередач, і тому воно може використовуватись як джерело надання найоперативнішої інформації, водночас майже не ставлячи за мету поширення серйозної аналітичної і стратегічної інформації. Для цих завдань більш підходить телебачення, яке “покликано посилювати символічні взаємозв'язки шляхом “видимостної”, образної реконструкції життєвої реальності”⁹,

дозволяючи реципієнту психологічно наблизитись і умовно брати участь у новинах, аналітико-пізнавальних, описових та інтерпретаційних, розважальних програмах, які надає цей тип засобів масової інформації. Крім зазначеного, дуже важливими характеристиками телебачення є його широка направленість і декларована пасивність надання інформації, що, створюючи ефект розширення вибору, може ефективно керувати перевагами аудиторії. Нарешті, один з новітніх типів ЗМК – Інтернет попри невелику, але більш структурно та професійно визначену аудиторію надає вже згадувані нами можливості для створення ефекту безпосереднього контакту, незважаючи на просторові та часові обмеження. Дедалі доступнішими та досить динамічними підсистемами Інтернету виступають¹⁰: технічна (засоби комунікації та комп'ютери), соціальна (соціальна інтеракція, що виникає завдяки йому), комунікативне поле, що конструється користувачами в процесі трансмісії інформації та визначається як віртуальна інформаційна реальність.

Представлений короткий огляд типології та структурно-функціональних особливостей систем опосередкування політико-владних інформаційних інтеракцій тим не менше дозволяє говорити про них як відповідні інституціональні правила взаємодії, які формалізуються в умовний інформаційний порядок як механізм інформування громадянина про те, що відбувається в оточуючому світі: “переваги, що використовуються у визначенні рангу деяких подій, применшення інших подій, систему кваліфікації й оцінки поданої інформації, функціонування ідеологічних доктрин, напрямів мислення, моральних принципів, які здійснюють вплив на перебіг, кваліфікацію та інтерпретацію подій, представлених в межах так званого інформаційного порядку”¹¹. Таким чином, наявні засоби опосередкування інтеракцій є ефективним інструментом політики сучасної держави, дозволяючи не тільки поширювати існуючу інформацію, але й створювати та підтримувати нову інформацію, надаючи широкі можливості для забезпечення необхідного рівня участі окремого громадянина у справах громади або громади у справах локальної спільноти чи держави загалом.

Завдяки наявним можливостям сучасних засобів опосередкування інформаційних інтеракцій громадяни, з одного боку, та державні актори, з іншого, зазнають перманентного своєрідного впливу з метою стимуляції, нейтралізації, рефлексії, підтримання лояльності стосовно відповідної поведінки, оцінок чи переваг. Оскільки

сучасна демократія неможлива без цих засобів, вони мають використовуватися та використовуються як суб'єктами, так і об'єктами політики для побудови спільних дискурсів, вироблення спільної політичної мети та конкретних тактичних дій щодо її досягнення, донесення структури потреб локальної спільноти до владних органів, узгодження різноманітних інтересів і шляхів їхнього задоволення, легітимації наявних політичних процесів чи стратегій тощо в межах існуючих реальних чи віртуальних форм і моделей взаємодії громадянина і влади, шляхом використання наявних засобів опосередкування. Водночас, існування розвиненої структури засобів опосередкування інформаційних інтеракцій у владному полі ще не є показником ані ефективності політики, ані ступеня розвитку політичної системи загалом. Вони становлять інфраструктуру, яка надає певний потенціал для взаємодії, у той час як оцінка ефективності політичних процесів має відбуватися лише шляхом вивчення конкретних форм, методів, моделей інформаційних інтеракцій, які мають місце в тому чи іншому суспільстві чи його частині.

1. Соловьев А.И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации // Полис. – 2002. – № 3. – С. 15.
2. Див.: Луман Н. Власть / Пер. с нем.: А.Ю. Антоновский. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.; Луман Н. Медиа коммуникации / Пер. с нем.: А.Глухов, О.Никифоров. – М.: Издательство “Логос”, 2005. – 280 с. та ін.
3. Див.: Habermas J. Luhmann N. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1971; Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 1993. – № 4. – С. 43–63 та ін.
4. Див.: Сморгунов Л.В. Сетевой подход к политике и управлению // Полис. – 2001. – № 3 // <http://www.politstudies.ru/fulltext/2001/3/11.htm> та ін.
5. Сморгунов Л.В. Указ. соч.
6. Завершинский К.Ф. Методологическая комплиментарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов // Полис. – 2003. – № 1. – С. 48.
7. Дуцик Д. ЗМІ як комунікативний засіб між громадянським суспільством та державою // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 13–14.
8. Тузиков А.Р. Масс-медиа: идеология видимая и невидимая // Полис. – 2002. – № 5. – С. 133.
9. Протодьяконов С.А. Телевидение в системе соотношения “народ” – “публика” – “масса” // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 2003. – № 3. – С. 123.
10. Краснокутська Ю. Internet як засіб комунікації: теоретико-методологічний аналіз //

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ-Миколаїв: Вид-во МАГУ ім. П.Могили, 2005. – Вип. 7. – С. 355. **11.**
Помыкало В. Элементы неоколониализма в современном мировом информационном порядке (пространстве) // Персонал. – 2002. – № 6. – С. 11.